

ОЗНАКИ РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМ ПРАВА**Подпіснєв Д. С.***аспірант другого року навчання**Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»*

У статті на підставі аналізу підходів, що фігурують у різноманітних джерелах з теорії права, розкриваються визначальні особливості реалізації норм права як багатоаспектного процесу, що відображає комплексний характер втілення правових приписів у реальність суспільного життя. Зроблено висновок про те, що реалізацію норм права слід розуміти як усвідомлену діяльність з втілення їх приписів у правомірній поведінці суб'єкта з метою досягнення соціально-корисного результату, передбаченого законодавцем, і виявлення соціальної цінності даної норми.

В статье на основании анализа подходов, фигурирующих в различных источниках по теории права, раскрываются отличительные особенности реализации норм права как многоаспектного процесса, отражающего комплексный характер воплощения правовых предписаний в реальность общественной жизни. Сделан вывод о том, что реализацию норм права следует понимать как осознанную деятельность по воплощению их предписаний в правомерном поведении субъекта с целью достижения социально-полезного результата, предусмотренного законодателем, и выявления социальной ценности данной нормы.

The article is based on an analysis of approaches that appear in different sources of legal theory, reveal distinctive features of realization of legal norms as a multidimensional process which reflects the complex nature of implementing legal regulations in the reality of social life. It is concluded that the realization of legal norms should be understood as conscious activities to the implementation of regulations in the lawful behavior of subjects to achieve socially beneficial results provided by the legislator, and identify social value of this norm.

Ключові слова: реалізація норм права, норма права, природне право, позитивне право.

Постановка проблеми. Одним із актуальних напрямів як теоретико-правової, так і галузевих юридичних наук є дослідження проблем реалізації правових норм. Тим самим підкреслюється специфічне значення досліджуваної категорії як процесу, який є “точкою прикладання” сили права до реальної дійсності, повсякденного життя людей. Проте об'єктивна складність та багатогранність поняття права не сприяють виробленню єдиного підходу і до розуміння його реалізації юридичною наукою.

Вагомий внесок у розробку питань, пов'язаних з визначенням реалізації норм права, застосування норм права, місця реалізації норм права у механізмі правового регулювання та її співвідношення з іншими правовими явищами зробили відомі вітчизняні вчені-теоретики: М. А. Гредескул, С. С. Алексєєв, Г. Ф. Шершеневич, П. О. Недбайло, П. М. Рабинович, В. В. Лазарєв, В. М. Горшенев, Ю. С. Решетов, Р. О. Халфина, А. С. Піголкін, С. Л. Лисенков, В. С. Нерсєсянц, Л. С. Явич, М. М. Вопленко, Л. М. Завадська, Ф. Н. Фаткуллін, Ф. Ф. Фаткуллін, М. Ф. Маликов, О. Ф. Скакун та ін.

Метою даної статті є дослідження загальних підходів до правореалізації у юридичній науці, виокремлення та аналіз суттєвих ознак цього явища.

У філософії реалізація розуміється як перехід від припущення про те, що предмет, існуючий поза мисленням, предмет у собі, протистоїть або може протистояти нам, до власного пізнання реального, тобто до пізнання того, що воно існує в собі, без протиставлення акту пізнання; встановлення того, що припущення мислення про реальність відноситься до предмету (встановлення реальності), може бути перевірено дослідним шляхом або за допомогою мислення. Реалізувати щось — значить усвідомити реальність факту [15, 412.]. Реалізація (від лат. realis — речовий, дійсний) — здійснення будь-якого плану, задуму, ідеї тощо [12, 280].

Отже, реалізація уявляється складним процесом, до якого включаються суб'єкт реалізації, об'єкт реалізації (певний план, припис, ідея), усвідомлювана суб'єктом можливість втілення об'єкта у реальність (безпосередньо залежить від того, що саме суб'єкт бачить кінцевою метою реалізації, чого він хоче досягти у підсумку), спосіб такого втілення (визначається специфікою об'єкта реалізації, наявними у суб'єкта ресурсами) та його результат. В контексті останнього ключовим стає співвідношення між досягнутим результатом реалізації та метою, яку було закладено в об'єкт як невід'ємний його елемент.

Категорія “реалізація” в теоретико-правових та галузевих юридичних дослідженнях може вживатися у різних значеннях. Така варіативність породжена виключною складністю та багатоаспектністю природи феномену права та може бути зведена до широкого та вузького підходів до розуміння реалізації у праві.

В широкому сенсі термін реалізація може розглядатися як практичне здійснення, втілення, впровадження права в суспільну практику. В такому значенні він в основному використовується в межах так званої природно-правової концепції праворозуміння, яка бере свій початок у традиціях гуманістичної філософії XVII-XVIII ст. Відповідно до уявлень її прибічників про сутність та функціонування права, реалізацією вважатимуться будь-які шляхи набуття правом властивостей позитивного утворення, переведення його з модусу лише потенційно можливих у даному соціумі юридичних форм, з рівня природного права на рівень реального чинника суспільного життя [5, 406].

Вбачаючи у реалізації усі способи та форми зовнішньої об'єктивізації права, його переведення на рівень реальної дійсності, прибічники природно-правової концепції праворозуміння вважають вихідною її формою законодавчу діяльність, в якій опосередковуються "об'єктивні за обставинами та природні за умовами місця і часу вимоги, що випливають із самої природи речей та містяться у суспільних відносинах" [9, 263].

В ідеалі саме цінності природного права (покликані до життя самою природою людини як біологічної та соціальної істоти, належні їй від народження і до смерті, пріоритетні (верховні) щодо норм позитивного права, творцем яких є держава) в першу чергу втілюються у приписах законодавчих актів в правовій державі. Остання покладає функцію з формування нового правового масиву (функцію правотворчості) на систему органів влади із визначенням переліку різновидів нормативних актів, що можуть ними видаватися, та юридичної сили актів в залежності від положення державного органу в управлінській ієрархії. Особливе місце належить законодавчому органу, якому надається виключна компетенція видавати акти вищої юридичної сили — Конституцію та закони, — а також визнавати чинність на території держави найвищих міжнародних стандартів. У приписах цих нормативних актів акумулюються, конкретизуються та закріплюються (а у нормах підзаконних актів розвиваються та поглиблюються) пануючі на даному етапі суспільного розвитку універсальні уявлення та вимоги до права як міри свободи, рівності та справедливості — тобто вважається, що процес творення цих актів є водночас постійним процесом реалізації ідеалів природного права, існуючого до та поза законотворчістю. І лише на наступному рівні можна говорити вже про реалізацію власне правових норм, в які трансформувалися положення природного права, визнані державою, зафіксовані законодавцем у нормативно-правовому акті, та які "підготовлені" до використання посадовими особами та судами в процесі розгляду та вирішення ними юридичних справ, втілення у поведінці громадян, діяльності їх організацій та об'єднань через належні їм права та обов'язки.

Положення природного права, звичайно, справляють істотний вплив на законодавця, який проявляється у тому, що вони у своїй єдності відіграють роль парадигми для чинного права, задають інтенції професійній правосвідомості, дозволяють законодавцеві виробити норми позитивного права, які не викликають морально-правового відторгнення у громадян [3, 221-238]. Таке відторгнення, як відомо зокрема і з історії, може призвести до того, що норма залишиться "на папері", тобто не віднайде свого втілення у суспільному житті, чії прагнення так і не були розпізнані та враховані в процесі її створення.

Втім, розглядати правотворчу діяльність в якості реалізуючої щодо права уявляється доцільнішим у філософсько-правовій площині. З позицій же сучасної теорії права (які за своїм характером в основному залишаються позитивно-правовими) такий підхід значною мірою нівелює різницю між різнопорядковими за своєю сутністю та функціональним призначенням правовими механізмами, окремими формами "життя" права і призводить до ототожнення реалізації з іншими категоріями, які використовуються у теорії права для позначення динамічного, активного його виміру, такими як "дія права" або "здійснення права", і, як наслідок, позбавляє її самостійного значення у колі правових явищ.

Більш виваженою виглядає формула, за якою правотворчість, в якості владної діяльності спеціальних органів держави, переслідує мету не реалізації, а створення права. Це предтеча, передумова правореалізації. Отже, правотворчість лише програмує майбутні процеси практичного здійснення права. Владні повноваження посадових осіб тут викликають до життя не акти дотримання, виконання, використання або застосування права, а джерела або форми майбутнього правового регулювання. Реалізація права є процес втілення в життя вже наявних, створених правових норм. Правовий припис вважається реалізованим, якщо він втілився у життя, в практичну поведінку людей в соціально-правовому середовищі. Результатом такої поведінки є правомірний характер виникаючих при цьому суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, які супроводжують процес досягнення цілей правового регулювання [1, 4-5].

Крім того, використання категорії реалізація норм права у вищевказаному контексті адекватно висвітлює саму природу цього явища як закономірного завершення попередніх

процесів, пов'язаних з формуванням та генезисом правових норм у державно-організованому суспільстві.

Ціннісні установки природного права є незмінними не тільки протягом життя однієї людини, в загальних своїх рисах вони залишаються сталими вже багато століть (право на життя, здоров'я, свободу тощо). Проте на певних етапах соціально-економічного розвитку суспільства, у зв'язку з виникненням нових типів відносин, виникає потреба у визнанні або підтвердженні цих положень державою, поширенні на них сили свого авторитету і відповідних засобів захисту від порушень. Задовольнити цю потребу держава здатна за допомогою норм права. Останні виступають джерелом, яке несе в собі інформацію про те, в якій мірі держава засвоює та розвиває ідеї природних та невідчужуваних прав, як співвідносить їх із власним інтересом та в якій спосіб захищає їх. Норми права закріплюють міру свободи, рівності та справедливості, яку держава визнає належною за даних умов історичного розвитку.

Загальнообов'язковий характер норм права, їх формальна визначеність та забезпеченість державним впливом слугують як запорукою того, що зведені у державну волю фундаментальні положення природного права адекватно відобразяться у правовій свідомості кожного суб'єкта, так і орієнтиром для втілення цих положень у правомірній поведінці задля досягнення мети правового регулювання суспільних відносин. Тобто можна вести мову про реалізацію засад природного права в процесі реалізації приписів нормативних актів та суб'єктивних прав та обов'язків, у яких вони конкретизуються. Водночас, в окремих випадках все ж можливо говорити і про безпосередню реалізацію загальних правових установок, фундаментальних засад природного права (зокрема, при наявності прогалін у законодавстві). З цього приводу Л.С. Явич справедливо зазначав: "У генетичному плані здійснення права не завжди представляло практичну та теоретичну проблему, її не було, коли захищені силою фактичні відносини на зорі цивілізації були правом, її не буває або майже не виявляється, коли панує звичаєве право і судовий прецедент. Здійснення права набуває виняткового значення при розвиненій юридичній формі, в умовах розгалуженого законодавства. Чим активніша правотворча діяльність органів державної влади, тим вищу ступінь актуальності набуває реалізація законів" [16, 202]. За таких умов природне право майже повністю "розчиняється" у положеннях нормативно-правових актів, а відтак і поняття "норма права" та "норма законодавства" наука схильна розглядати у спільному контексті (що залишається характерним і для адміністративного права).

Плюралізм підходів до даного питання покликаний до життя виключно складною природою самого досліджуваного явища, адже, будучи за своєю суттю різновидом соціальної поведінки, правореалізація повинна розглядатися одночасно з різних точок зору — психологічного (як система особистих мотивів та прагнень індивіда до втілення нормативних приписів у своїй повсякденній діяльності), соціологічного (як процес, обумовлений соціально-економічними та соціально-політичними чинниками), власне юридичного (як один з напрямів специфічно-юридичного впливу на суспільні відносини). Звертаючи увагу на існування більше 20 визначень поняття реалізації права, М.Ф. Маликов пояснює таку їх кількість тим, що поняття реалізації права поєднує у собі не тільки певні властивості юридичних, але й філософських категорій [6, 65]. З метою виокремлення суттєвих ознак реалізації норм права варто навести низку сформульованих провідними представниками правової науки визначень цього поняття:

1. втілення приписів правових норм у конкретних діях суб'єктів шляхом правомірної поведінки, що не виходить за межі дозволеного законом, іншими нормативно-правовими актами [4, 86];

2. така поведінка суб'єктів права, в якій втілюються приписи правових норм (правомірна поведінка), практична діяльність людей по здійсненню прав і виконанню юридичних обов'язків [10, 263];

3. переведення норм права у правомірну поведінку суб'єктів у формі використання належних їм прав, виконання обов'язків та дотримання заборон з метою задоволення інтересів та потреб адресатів права, досягнення його (права) цілей [9, 46];

4. різноманітний процес практичного здійснення правових вимог у діяльності тих чи інших суб'єктів [14, 210]

5. процес втілення юридичних приписів у правомірних діях громадян, органів, організацій, установ, посадових осіб та інших учасників суспільних відносин [7, 328];

6. здійснення приписів норм права у фізичних діях або бездіяльності суб'єктів [11, 138];

7. зумовлена правовими приписами правомірна поведінка учасників суспільних відносин [5, 405];

8. втілення правових норм і принципів у правомірній поведінці суб'єктів права, у їх практичній діяльності. Її можна розглядати як процес і як кінцевий результат [13, 411].

Наведені формулювання дають загальне уявлення про суттєві ознаки досліджуваного явища. Отже, реалізація норм права:

1. Визначається нормативними приписами— оскільки реалізація є діяльністю, в ході якої у поведінці суб'єктів втілюються приписи норм права, виражені та закріплені законодавцем у відповідній формі, її специфіка в кожному конкретному випадку обумовлюється змістом самого нормативного матеріалу який включає в себе:

1. дані про коло осіб, які узгоджуватимуть свої дії з приписами норми у сфері її регулювання;

2. обсяг прав та обов'язків суб'єктів;

3. просторово-часові межі, в яких протікатиме процес реалізації даної норми;

4. характер нормативних вимог (дозвіл, зобов'язання, заборона — у відповідності до яких за найпоширенішим критерієм класифікації вирізняють такі форми реалізації норм права, як використання, виконання, дотримання, а також застосування);

5. місце норми у правовій системі (галузєва приналежність, матеріальне чи процесуальне походження);

6. форма вираження норми права, її структура та рівень нормативності (низький — у так званих спеціалізованих (нетипових) нормах (принципах, дефініціях, деклараціях тощо), високий — в основних (типових) нормах).

Справедливою є висловлена в літературі думка про те, що реалізація правових норм завжди передбачає наявність причинного зв'язку між юридичною регламентацією певних соціальних стосунків та набуттям ними впорядкованого стану. З огляду на це реалізацію правових норм слід відрізнити від тих проявів людської поведінки, які хоча і узгоджуються з правовими приписами, але стимулюються різноманітними неюридичними чинниками (наприклад, власними переконаннями особи, релігійними настановами, чинниками біологічного порядку), що діють в одному напрямі з нормами права [5, 405]. Дана ознака характеризує конкретно-юридичний вимір процесу реалізації.

2. Є свідомою діяльністю. Уявляється доцільним розкрити дану ознаку у світлі двох виокремлених ще М. А. Гредескулом аспектів:

1) вольовий — будучи виразом волі (волі суспільної) право зі своїм основним та єдиним знаряддям (нормою) вривається, втручається не у світ фізичний, а у світ духовний, воно впливає на індивідуальну волю громадян і тільки через неї може віднайти собі дійсне втілення. Воля громадян — ось той об'єкт, до якого звертається право, підкорення волі громадян своїм приписам, ось те завдання, яке воно повинно успішно виконати, щоб домогтися свого втілення у життя [2, 41]. Проте вольовий акт ні в якому разі не є "сліпим", механічним, оскільки йому передують другий аспект;

2) інтелектуальний — ознайомлення зі змістом норми, її вимогами (тобто тим, що охоплюється попередньою ознакою реалізації норми права), їх засвоєнням, осмисленням та тлумаченням. Без такого відтворення змісту права у свідомості суб'єкта цілком неможливо, щоб право слугувало одним зі стимулів його поведінки, а, відтак, без цього не можна говорити і про покору праву чи відсутність покори [2, 42].

На основі сказаного ми можемо зробити висновок про опосередкування процесу правореалізації психологічною складовою.

3. Орієнтується на досягнення мети правової норми — суб'єкт у процесі реалізації своїми діями втілює у життя ті суспільно-корисні цілі, які передбачав законодавець, коли закладав у нормі фундамент для настання певного політичного, економічного або соціального ефекту. Внаслідок цього, як справедливо зазначає М.М. Вопленко, реалізація права стає засобом досягнення і, водночас, перевірки відповідності юридичної практики та ідеалів законодавства [1, 6]. Іншими словами відкривається новий вимір процесу реалізації — ідеологічний.

4. Виступає критерієм соціальної цінності норми права — процес реалізації норми права виявляє ступінь прийняття, як безпосередніми суб'єктами реалізації, так і суспільством взагалі, цієї норми за дієвий інструмент зміцнення законності, підтримки суспільної дисципліни, досягнення соціально-корисного ефекту. Як зазначав В.С. Нерсисянц, право виступає в якості найвищої соціальної цінності, але лише тоді, коли його норми і принципи втілюються в життя, реалізуються у діях суб'єктів соціального спілкування [8, 416]. Суспільну цінність механізму правореалізації Л.М. Завадська вбачала у його здатності забезпечити вплив, контроль суспільства за державою, яке регулює суспільні відносини [4, 17]. Дана ознака в цілому відображає аксіологічну сторону процесу реалізації норм права.

5. Виражається у правомірній поведінці суб'єкта — реалізація норми права передбачає визнання особою пріоритету приписів цієї норми (а, відтак, і втілених у цих приписах інтересів суспільства та відповідних їм інтересів законодавця) над власними інтересами, цілями та прагненнями. З уведенням норми у дію (що передбачає включення її як інструменту упорядкування суспільних відносин до національної правової системи) вважається, що

особа, наділена правами і обов'язками, приймає встановлені законодавцем "правила гри" і вибудовуватиме власну поведінку у межах цих правил, тобто в руслі правомірності. На даній характеристиці правореалізації акцентував увагу П.М. Рабінович, який вбачав соціальну сутність останньої у задоволенні учасниками суспільного життя своїх потреб соціально прийнятими (допустимими) способами, засобами, які змодельовані, "сконструйовані" державою [11, 138]. Ця ознака розкриває динамічні якості процесу реалізації.

Отже, в загальному вигляді реалізацію норми права можна визначити як усвідомлену діяльність з втілення її приписів у правомірній поведінці суб'єкта з метою досягнення соціально-корисного результату, передбаченого законодавцем, і виявлення соціальної цінності даної норми.

Дане формулювання цілком узгоджується із загальноприйнятим положенням сучасної теорії права, за яким реалізувати норми права, що містяться в приписах законів та інших нормативно-правових актів, у судових прецедентах, нормативно-правових договорах та інших джерелах (формах) права означає добровільно втілити їх у життя — у суспільні відносини, поведінку громадян. Без реалізації (здійснення) право втрачає свій соціальний зміст і призначення [13, 411].

Література

1. Вопленко Н.Н. Реализация права: Учебное пособие. — Волгоград: Издательство Волгоградского государственного университета, 2001. — 48 с.
2. Гредескул Н.А. К учению об осуществлении права. Интеллектуальный процесс требующийся для осуществления права. — Харьков: "Типография Адольфа Дарре", 1900. — 235 с.
3. Гуляихин В.Н. Диалектика естественного и позитивного права как источник общественно-правового прогресса // Вопросы права и политики. — 2013. — № 4.
4. Завадская Л. Н. Механизм реализации права. — М. : Наука, 1992. — 387 с.
5. Загальна теорія держави і права / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. — Харків: Право, 2009. — 584 с.
6. Маликов М.Ф. Истоки познания. Том 3: Гносеологические основы реализации права. — Уфа: АН РБ, Гилем, 2012. — 240 с.
7. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: Учебник. —М.: Юристъ, 2004. — 512 с.
8. Нерсисянц В.С. Проблемы общей теории права и государства: Учебник для вузов, — М.: Норма, 2004. — 832 с.
9. Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В.В. Лазарева. — М.: Юристъ, 2001. — 520 с.
10. Общая теория права: Учебник для юридических вузов / Под общ. ред. А.С. Пиголкина. — М.: Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 1998. — 384 с.
11. Рабинович П. М. Основы загалльної теорії права та держави. Навч. посібник. — Львів: Край, 2007. — 192 с.
12. Савченко В.Н., Смагин В.П. Начала современного естествознания. Тезаурус. — Ростов н/Д.: Феникс, 2006. — 336 с.
13. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: Підручник. — 2-ге видання. — К.: Алерта; КНТ; ПУЛ, 2010. — 520 с.
14. Теорія держави і права: Навч. посіб. / За заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. — К.; Юрінком Інтер, 2003. — 368 с.
15. Философский энциклопедический словарь / Ред.-сост. Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. — М.: ИНФРА-М, 2003. — 576 с.
16. Явич Л.С. Общая теория права. — Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1976. — 287 с.